

Miniatuur speeltorens

Laura J. Meilink-Hoedemaker

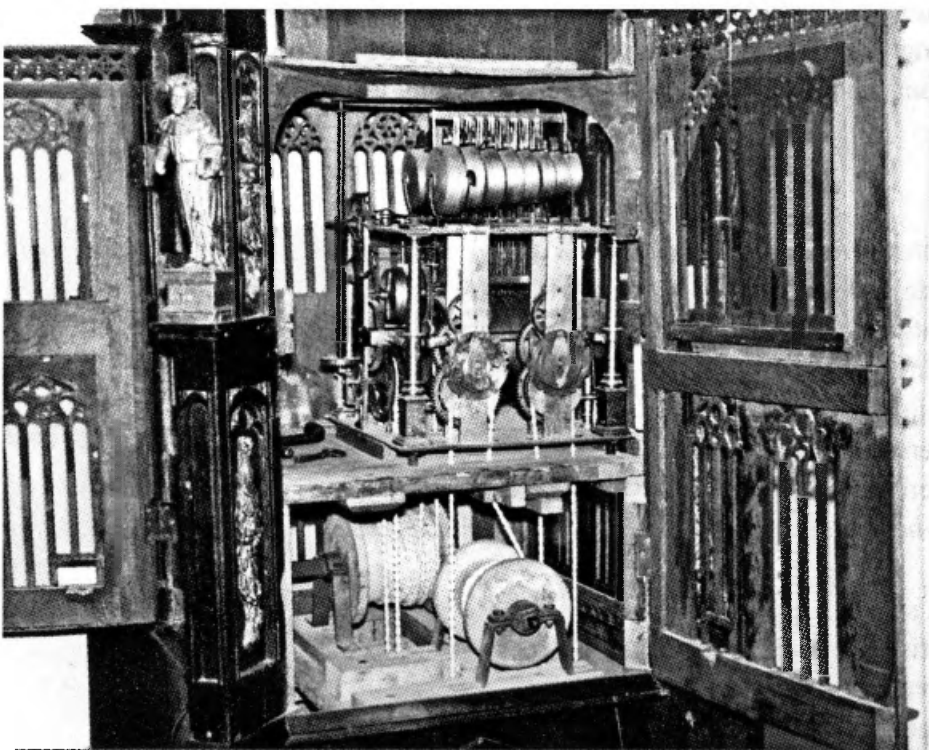
Bij onderzoek in Haagse, en Haarlemse kranten kwamen advertenties boven water over zes miniatuurtorens, die tussen 1697 en 1731 te koop werden aangeboden. André Lehr schrijft in 1993 in *Trommelspeelwerken in het verleden*, dat de mens in de 17de en 18de eeuw gefascineerd was door de mechanische aspecten van bewegen en er een uitdaging in zag die bewegingen na te bootsen in machines. In dit licht kan men de toenmalige belangstelling voor miniatuurtorens met spelende uurwerken plaatsen.

De geadverteerde aanbiedingen zijn afkomstig uit Utrecht, Haarlem, Rotterdam, Breda, Schoonhoven en Amsterdam. Bij twee van de zes torens is de naam van de maker bekend: de Utrechtse koperslager Van Geleyn en de Haarlemse uurwerkmaker Willem Sprakel. Bij drie torens is de naam van de verkoper bekend: Lucas Bonifacius in Schoonhoven, Arend van Rheenen in Breda en Pieter van Domburg, Oost-Indisch koopman te Rotterdam.

De torens zijn 10 tot 15 voet hoog (= 3 tot 4,5 meter). Eén daarvan is een kopie van een Amsterdamse toren, één is een model van de toren in Breda, eenmaal wordt vermeld dat de inrichting is "zoals in Holland." Bij de drie andere torens wordt het voorbeeld niet vermeld. De torens hebben een uurwerk met slagwerken en een speelwerk. Vijf torens speelden op klokken, de zesde op metalen staafjes.

In geen van de zes speelwerken overschreed de toonumfang twee octaven. De speeltrommel was al dan niet versteekbaar of, wat eenvoudiger is, uitwisselbaar (Breda). In dat laatste geval leverden de vijf bijgeleverde trommels met elkaar 40 melodieën op. Bij twee speelwerken is het aantal maten op de omtrek van de trommel vermeld: 125, respectievelijk 96 maten. Het hele uur speelde twee maal zo lang als het halve uur, de kwartieren speelden elk vier maten. Inderdaad "zoals in Holland."

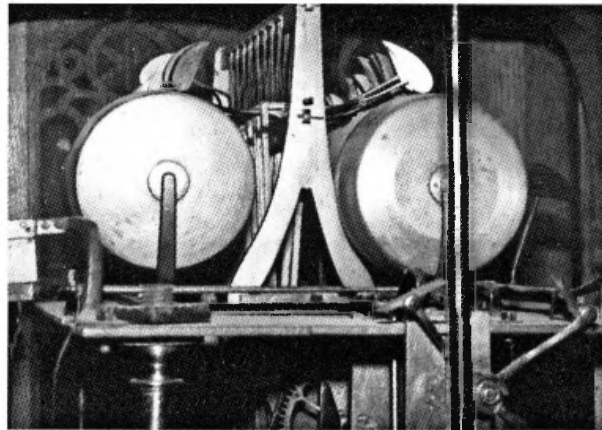
De grootste klok in het model Utrecht had een diameter van zes duim (16 cm). De klokken waren meestal elk voorzien van twee hamers. Waar er meer hamers waren dan gaten op de trommel, zoals de 38 hamers bij 23 gaten in het model van de Utrechtse koperslager Van Geleyn, moet gebruikt gemaakt zijn van verhakende hamers. Alleen de advertentie uit 1721 geeft een aanwijzing voor het repertoire: "Psalmen, Geestelijke Lieder en andere fraaie gezangen."

De toren van Breda

Het is mogelijk zich een beeld te vormen van een dergelijke spelende miniatuurtoren, want het Breda's Museum bezit een model van de OLV-toren. Het is in 1698 voltooid door Jacob Jacobs van Vechelen en kreeg een plaats in het Stadhuis. In 1904 kwam het in het bezit van het museum.

De toren is 461 cm hoog, heeft een vierkant grondvlak, telt vijf vierkante geledingen en wordt bekrond door een achtkantige lantaarn met een peer,

Links: INTERIEUR VAN DE TOREN

Rechts: DE SPEELKLOKKEN

Oprechte Haarlemse Courant 23 april 1697

Men presenteert publyckelyck aen de meestbiedenden te verkopen een bysonder koper horologie, zynde een slag-, speel- en slingerwerck, voorzien met een omgang en toorn in welck 24 klokken hangen, nevens een curieuse kopere ton, waarvan 't rondsels op het midden van de ton is, met 24 klokken, zijnde 2 octaven. Verder heeft de ton in de breedte 23 en in 't ront 125 gaten. 15 klokken hebben 2 hamers en 8 dito een hamer, waervan der grootste is 6 duym in syn diameter. De heele uurs klok is van 11 pont gewicht. Het voorsz horologie wijst oock de loop van de maen aen, nevens den dag van de maent en slaet het heele en halve uur geheel uyt, en de quartieren werden kenbaar door het speelen. Hetzelve is geheel van suffisant koper gemaakt, soo pylaers, raderen, leggers &c.

Iemant daerin gading hebbende, kome op saturday den 17 April, oude stijl, 1697, des na noens ten 4 uuren, ten huysen van Jan van Geleyn, koperslager, wonende by de Volderbrug tot Utrecht, alwaer 't selve alsdan publyck aen de meestbiedenden sal werden opgeveylt en verkocht.

Gedacht werck sal twee dagen voor de verkoping van een yder konnen besichtigt werden.

Oprechte Haarlemse Courant 30 mei 1697

Mr Willem Sprakel, horologiemaker tot Haerlem, praesenteert uyt 'er hand te verkopen een horologie, speelwerck, by hem gemaect. Toorns of pestaelsgewijse, hoog 10 voet en 2 duym, breed 2 voet en 2 duym, met een kopere ton, 1 voet over sijn diameter, rhymlantse maet, spelende met 28 geluyden of staefjes met 38 hamers, voor 't heel uur 60, voor het half uur 28, voor elk quartier 4 maten. Op de manier gemaect gelijk hij de groote toorns gewoon is te maken in Hollant.

NB Deze advertentie is in het verleden al eens als bladvulling geplaatst in *Klok en Klepel*. 1 voet = ca 32 cm, 1 duim = ca 2,6 cm.

Oprechte Haarlemse Courant 26 mei 1707

Te koop te Rotterdam ... uit de nalatenschap van Pieter van Domburg, coopman in OI waren, ... een toorn met een uurwerk met een speleent voorslag, slaende heel, half en quartier uurs, omtrent 10 voet hoog.

's-Gravenhaegse Courant 19 februari 1721

Tot Breda is te koop een schoon Uurwerk of Horologie, met een Klokkespel daer in hangende, gaende op 5 Trommels, en op dezelfde 40 bijzondere Toonen als Psalmen, geestelijke Liederen en andere fraeye Gezangen. Welk Werk is staende in een Tooren, gemaect op het fatsoen als de Tooren aldaer, met alle zyn snijwerken en verdere ornamenten, op de hoogte van 15 voeten, alles loffelijk gemaect.

Iemand daerin gadinge hebbende adresseeren haer binnen de voorsz stad ten huysen van Arend van Rheenen in de Langebrugstraat, daar de Brussel uythangd, die een yder goed onderrigt zal doen.

's-Gravenhaegse Courant 21 en 23 October 1726

Woensdag den 23 October zal men 's morgens beginnen te verkopen tot Schoonhoven, de nagelaten meubilen en goederen van de heer Lucas Bonifacius zaliger, bestaende in diverse moye kabinetten, vloertapijten, behangsels, ledikanten met hae toebhoren; item een grote quantiteyt extra porceleyn zo Chinees als Japans, schotels, klapmutsen en stelsels; 3 beddens; dekens en ander huysraed; alsmede een zeer wel geconditioneerd klokkengespeel met zyn horologe, begreepen in een torentje, gefatsoeneerd na een van d'Amsterdamse kerktorens.

NB Op 23 October begint deze advertentie als volgt: Deezen morgen den 23 October zal men beginnen te verkopen tot Schoonhoven ... etc.

's-Gravenhaegse Courant 18, 23 en 25 april 1731

Jan Wittig, makelaer, verkoopt 16 april te Amsterdam een Inboel ... een staend speelhoroeloge met zyn Klokken, Torengewijs ... etc

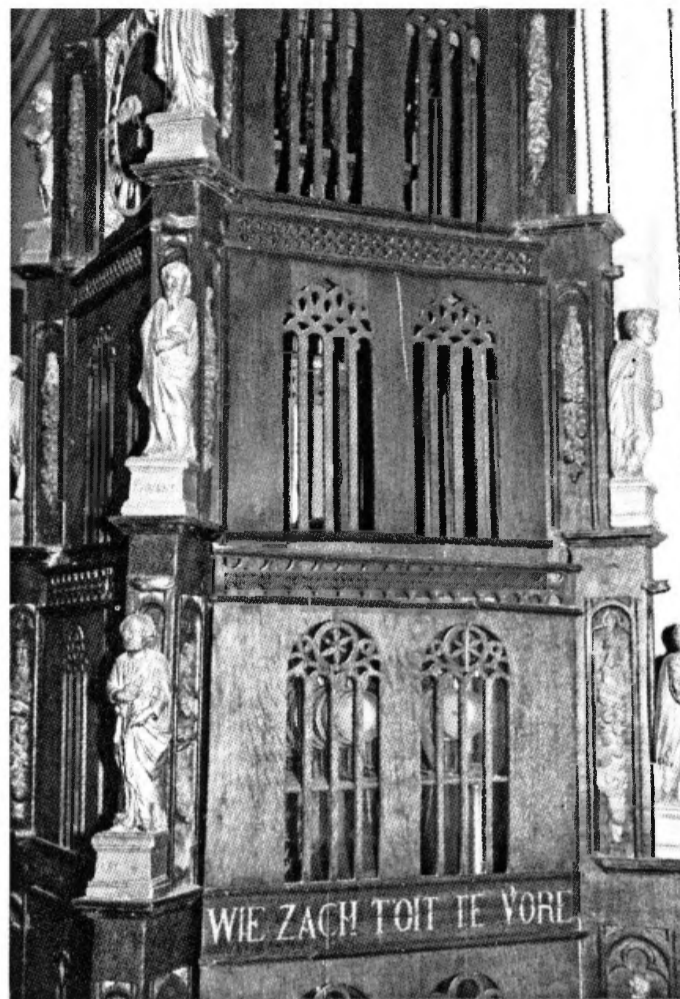
een lantaarntje waarop een tweede peer en tenslotte een kruis. De tweede tot en met vijfde vierkante geleding worden in de hoeken bekroond door vergulde houten beeldjes – 12 apostelfiguren en 4 evangelisten – in 1698 geleverd door de beeldsnijder Frank Verheijden. Langs de torenromp zijn lijsten met houtsnijwerk en ook de gevelvlakken zijn verfraaid met houtsnijwerk.

De beide peren zijn blauwgrijs geschilderd, als leisteen. Op zeven vlakken van de onderste peer staat de tekst: Jacob - 1698 - Jacobs - 1698 - van - 1669 - Vechelen. Op de onderste geleding staat een gedichtje: Vrienden ziet dit werk / Wie zach t'oit te vore / buitenshuijs de kerck / en binnenshuijs den tore.

In de onderste lantaarn hangt een luidklok. De vijfde geleding heeft één wijzerplaat met een uur- en een minuutwijzer. In het derde vierkant bevindt zich een messing uur-, slag- en speelwerk met een slinger. De Haagse uurwerkmaker B. van der Cloesen leverde dit in 1697. De werken worden aangedreven door gewichten. Het opwindwerk bevindt zich een verdieping lager, en is via de luiken in de voorgevel en de linkerzijgevel van de tweede geleding toegankelijk.

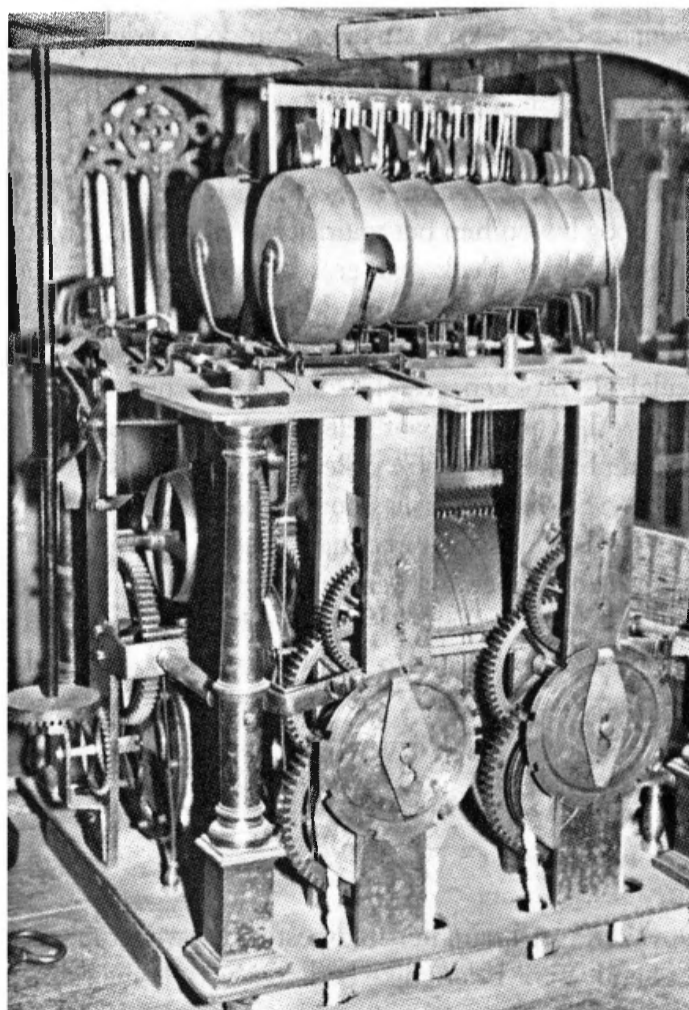
Het uurwerk bedient een messing speeltrommel met vaste pennetjes en is voorzien van 32 lichters naar 32 hamers. Zestien komvormige bellen staan, gedeeltelijk in elkaar geschoven, in twee rijen van acht stuks boven de trommel. Elke klok heeft 2 hamers. Eén heeft bovendien een slaghamer voor de uurslag.

Deze observaties en de foto's dateren uit februari 1982, toen de toren stond opgesteld in het museum. Tegenwoordig staat deze in het depot van het Museum.

Met dank aan de conservator, drs. H. Sprangers.

NB Heleen van der Weel maakte mij er op attent dat de discrepantie tussen de data in twee advertenties berust op het feit dat in verschillende delen van de Republiek verschillende kalenders werden gehanteerd.

Links: MODEL VAN DE TOREN VAN BREDA

Rechtsboven: WIE ZACH T'OOIT TE VORE ...

Rechtsonder: UUR-, SPEEL- EN SLAGWERKEN